

A középkori magyar írásbeliség rendszerezője

Amikor antik és középkori gondolkodók, a praesocraticusoktól Galenusig és Szent Ágostontól Aquinói Szent Tamásig nyilatkoztak a *szép*, a *pulchrum* fogalmáról, annak egyik fontos meghatározójaként mindig kiemelték a részeknek és az egésznek a korrespondenciáját, a *congruentia partiumot* (így Ágoston), vagy a *debita proportiót* (így Aquinói).¹

Amikor pedig a Horváth-tanítvány Barta János elmélkedik mestere irodalomtörténeti munkásságáról, azt egy nagy filozófiai rendszerhez hasonlítja, amelyben a részek egységes központú és értelmű gondolatépítménnyé válnak, és az igazságkeresés mellett kiemeli e gondolatépítmény művészi jellegét is, hiszen: „minden átfogó elgondolásban (mondjuk például a skolasztikusok impozáns gondolatépítményeiben) [...] van, túl a tételes igazságon valamelyes művészi színezetű érték”.² *Verum et pulchrum convertuntur*, az igaz és a szép egymásnak megfelelőnek, tanította a hivatkozott skolasztika.

Amikor Horváth Jánosnak *A magyar irodalmi műveltség kezdetei* című kötetét (1931) és az azt előkészítő tanulmányokat, alapozó elmélkedéseket méltatjuk, ebben is egy már elhunyt kiváló magyar irodalomtörténésznek, Tarnai Andornak a nyomdokain járunk, aki e kötet 1988-ban megjelent reprint kiadása elé írt egy méltató előszót,³ amihez lényeges újat nem, legfeljebb saját kutatásaimmal érintkező területeken elért kiegészítő részleteket adhatok hozzá. De mindennek előtte le kell szögeznünk, hogy Horváth János nem készült medievistának, fő érdeklődési, kutatási területe a magyar irodalom klasszikus korszaka volt, és talán éppen ezért, mintegy a neofita buzgalommal fogott hozzá a magyar középkor primer irodalmának tanulmányozásához (a könyvből egyértelműen kiderül, hogy elolvasta a *Nyelvemléktárnak* mind a 15 kötetét!), és egyetemi tanári kinevezése előtti és professzorságának első éveiben kidolgozta azt az elméleti alapvetést, amely életében csak részletekben jelent meg, *A magyar irodalom fejlődéstörténetét*.⁴ Talán az első kötetnek, a *Kezdeteknek* megírásakor megkezdett áttekintő, rendszerező, részleteket összehangoló intellektuális munka alkotói élvezete – amelyet máig érez az olvasó – eredményezte azt, hogy sokak véleménye szerint ez a könyv sikerült legjobban a három nagy összefoglaló kötet közül.

Minthogy e rendszerező munka első kötetéről van szó, érdemes néhány szóban kitérni Horváth János irodalomszemléletének néhány sarkalatos, általa tételszerűen megfogalmazott pontjára. Saját szavai szerint minden szintézis legfőbb követelménye „a szemlélet azonossága”, s annak „föltételei a tárgyi hűség és önelvűség” (*Fejlődéstörténet*, 60.). Áttekintve a magyar irodalomtörténet-írás eddigi próbálkozásait Czvittingertől (1711) Beöthy Zsoltig (1896), sőt Pintér Jenőig (1921), megállapítja, hogy az irodalomfogalom korhoz kötött, és éppen ezért saját irodalom-meghatározását rendkívül körültekintően adja meg: „Írók és olvasók szellemi viszonya írott művek közvetítésével: ennél elvontabb, szélesebb és egyszersmint igazabb alapra – folytatja Horváth – aligha lehet visszavezetni az irodalom állandó jellegét” (*Fejlődéstörténet*, 62.). A meghatározásnak fontos, modern momentuma az *olvasóközönség* szerepeltetése, amit majd részletesen néhány év múlva Thienemann fejt ki bővebben,⁵ amely könyvet mint a szellemtörténeti irány első hazai összefoglalását tartja számon a magyar irodalomelmélet. Horváth János nem volt szellemtörténész, de számára a nemzetnek sajátos irodalmi tudata az, ami meghatározza egy kor irodalomfogalmát, ebből fakad az irodalmi ízlés és az irodalmi élet. Ezeknek lassú, spontán kitermelődését kereste ő a középkorban.

Az irodalom imént elmondott meghatározásából az is nyilvánvaló, miért nem foglalkozik Horváth a középkori kötetben az írásbeliség előtti és egy ideig még azt kísérő szóbeliséggel, hiszen, ahogyan bejelenti: „az irodalmi tudat mozzanatát jelöljük ki a rendszerezés vezérszempontjául” (*Fejlődéstörténet*, 69.). Az irodalmi tudat pedig hagyományra épül, márpedig – szerzőnk véleménye szerint – „ami az élő szó szárnyain [terjed], irodalmi alakban később talán vissza is tér, de irodalmi hagyományt nem teremthet” (*Fejlődéstörténet*, 19.). Azóta persze már a nemzetközi *oral poetry*-kutatás első divatlendülete után leszűrt eredményeknek köszönhetően többet tudunk a szóbeli költészet terjedéséről és poétikájáról, amely Jauss megállapítása szerint egyaránt támaszkodott hagyományra és törekedett innovációra,⁶ ugyanúgy, mint az írásbeliség. De Horváthnak ezek a *Fejlődéstörténet*-kötetben a szóbeliséggel szemben tett kategorikus elutasító kijelentései a *Kezdetek*-kötetben módosulnak, hiszen észre kellett vennie már Anonymus krónikája kapcsán, hogy a szerző „két esetben [...] nagy óvatosan bevonva a kritika gyanút ébresztő lobogóját, nyilvánvaló mondát surrant be feltűnés nélkül a scriptura igazságai közé, de hozzáidomítva a maga koncepciójához. Emese álma az egyik, a fehérló mondája a másik” (*Kezdetek*, 38.). De ugyanígy foglalkozik Horváth János a szóbeliség irodalmi átvételével és tudatalakító hatásával Kézai krónikájának kapcsán is az Attila-genealógia és a hun–magyar, valamint kun–magyar rokonság, sőt identitás kapcsán (*Kezdetek*, 40., 49.).

Ez a pogány hagyományokra támaszkodó, az „énekmondók rendje” által képviselt szóbeliséget azonban Horváth nem tartotta fontosnak irodalom-

koncepciója számára, sokkal nagyobb jelentőséget tulajdonított annak a szóbeliségnek, amelyet terminusa szerint a „papi rend” képviselt, amely nagy szerepet játszott abban a folyamatsorban, amelyet ő a magyar középkor legfontosabb irodalomtörténeti tényeinek nevezett: a „latin nyelvű magyar litteratura megindulása [és] a latin nyelvűből apránként egy magyaryelvű litteratura kiválása” (*Kezdetek*, 9.). Ebben az utóbbi folyamatban játszott nagy szerepet, a latinitáson alapuló írásos műveltség elemeinek, tartalmainak, fordulatainak szóbeli, de már magyarított továbbadása, amivel azután Tarnai Andor mint az „irodalmi tolmácsolás” jelenségével foglalkozott.⁷ Horváth ennek a „papi szóbeliségnek” megfordított előjelű elemeit a latin legendairódalomban fedezte fel, azaz az ünnepelt szent életére vonatkozó magyar nyelvű „papi, kolostori” szóhagyományt, de már latin nyelvű európai érvényű hagiográfiai toposzokkal ötvözve. E kölcsönösség vizsgálata fontos kutatási desideratumot jelent ma is. Többet foglalkozott az újabb kutatás azzal a kölcsönhatással, amely a már említett nemzettörténeteknek (annalesek, krónikák) magyar szóbeli és latin írásos forráselemei között áll fenn, hiszen a latinul megfogalmazott krónika is „időjárástával népszerűsít, köztudatba visz át, a mondák termőtalajába szállít alá irodalmi adalékokat és fikciókat” (*Kezdetek*, 35.).

A rendszerezés tehát a latin nyelvű literatúrával, a legendákkal, általában a hagiográfiai irodalommal, a krónikákkal, a jogtudományi művekkel és a prédikációkkal kezdődik. Valamennyi területen történtek azóta jelentős előrelépések, új műveket sikerült verifikálni, új összefüggéseket kimutatni. De a lényeg, ami Horváth számára fontos volt, a latin literatúrának a nemzeti irodalom kialakulásában játszott szerepe, a fent megnevezett kölcsönhatások, különösen a prédikációs irodalom jelentőségének kiemelése ma is érvényes. A kötet több helyen és különös nyomatékkal nevezi meg a prédikációs irodalmat, amelyben az irodalom először emelkedett hazánkban európai színvonalra és igazolta a mester szépen megfogalmazott tézisét: „innen a paradox, hogy egy magyar nyelvű litteratura létesülésének a latin fellendülése volt egyik feltétele” (*Kezdetek*, 57.). Ma ugyan tudjuk már, hogy ez az európai szint a prédikáció műfajában nem Temesvári Pelbárt Hagenauban, Strassburgban, Párizsban, Velencében kiadott XVI. századi műveiben dokumentálható először, hanem már a koldulórendek XIII–XIV. századi sermonárium-kódexeiben is, bár ezekben csak szórványos magyar nyelvű glosszák, anyanyelven elmondható beszédet összesűrítő magyar *distinctiók* jelzik e műfajnak a latin betű némaságából a magyar szóba átröppenő funkcióját. A koldulórendek nagy szerepét a hazai irodalomban, sőt egy bizonyos fokú irodalmi életben, ami különböző rendekhez tartozó kolostorok között is kezdett szerveződni, Horváth többször hangsúlyozta (*Fejlődéstörténet*, 83–84.).

Mint ismeretes, a recenziók, kritikák többször megemlékeztek, Horváth nem vont párhuzamot a magyar és más nyelvi irodalmak kialakulása között.

Külföldi irodalomra, külföldi medievistákra jegyzeteiben sem utalt. Ma ezt hiánynak érezzük. Pedig a kötet egyes megjegyzéseiből felmérhető, hogy a szerző tudott a különbségekről. Meg is jegyezte, hogy a nyugati kereszténységben a pogány szóbeli költészet és az új keresztény írásbeliség közötti viszony másképp alakult. Érdekes ezt az utalását továbbgondolni, mert a már közhellyé vált, a Nyugattal szemben kimutatható „lépeshátrány” nem, illetve nem csak a tatár, török dúlásokból adódik.

Óriási kezdeti előnyt jelentett már *ab ovo* a kontinentális germán törzsek irodalmi fejlődése számára, hogy őket angolszász, tehát egy másik germán népből származó papok, szerzetesek misszionálták. A térítésnek azt a stratégiáját, amelyet az irodalom elasztikus misszós-praxisnak nevez, mindenestre az angolszász Winfrid-Bonifác vetette meg. Ők nem akartak az öröklött kultúra terén a Horváth által említett, magyar földön megcélzott *tabularasát* csinálni (*Fejlődéstörténet*, 73.), hanem az új keresztény tartalmakat régi pogány formák és műfajok csempészösvényein át igyekeztek belopni az emberek tudatába, akiknek észjárását, hiedelemvilágát ők, az angolszászok, pontosan ismerték. Ennek köszönhető, hogy néhány Istenhez szóló *invocatio*val felületesen „megkeresztelve” fennmaradt egy ószász hősi ének, hogy az óangol *Caedmon* mintáját követve még a IX. század első felében létrejött német verses Biblia-fordítás/átdolgozás, az ún. *Heliand*, átvette a pogánygermán hősi epika versformáját, sőt néhány terminusát. Jézusból *truhtin*, azaz fegyveres kísérettel rendelkező germán fejedelem lett, a szegény halászapostolok pedig mint harcra kész „sebes szablyák” veszik körül urukat. Hasonlóképpen a német írásbeliség első századaiból tucatszám maradtak fenn, sokszor latin teológiai tartalmú kéziratok lapjain, varázsszavak, melyeket csak egy-egy *Pater noster* kötelező hozzáadása keresztényesített meg, míg nálunk ezek nem találhatták meg a pergamen felé vezető utat, és csak a szóbeliség máig terjedő bűvópatakjának hordalékából tudunk Erdélyi Zsuzsanna gyűjtése nyomán egyet-mást ezek közül rekonstruálni.⁸

De ami magyar szöveg fennmaradt, annak helyi értékét is módosíthatják külföldi szinkrón vagy diakrón párhuzamok. A *Halotti Beszéd* Horváth János szerint első olyan nyelvemlékünk, amely irodalmi szempontból is figyelmet érdemel. A közelmúltban Madas Edit gyűjtötte össze a sírnál mondott beszédek egykorú európai példáit,⁹ amelyek latinul és népnyelven csak német nyelvterületen, de már prédikációs gyűjtemények részeként maradtak fenn. Jellemző azonban, amire ugyancsak néhány éve mutattunk rá, hogy német nyelvterületen fennmaradt a mi *Halotti Beszédünk* tipológiai megfelelője is, csakhogy nem a XII. század végéről, hanem a keresztény művelődésnek körülbelül ugyanazon fokán, a Karoling-kor végéről.¹⁰ Az alkalom ugyan itt más volt, a kereszttség kiszolgáltatása, de a népnyelvű beszéd – ugyanúgy, mint a *Halotti Beszéd* – latin mintájával együtt, latin szerkönyvbe beépítve hagyományozódott, csakhogy még a retorikai megformálásnak sokkal pri-

mitívebb fokán, mint a mi *Halotti Beszédünk*. A tipológiai lépéshátrányt tehát kiegyenlíti a magyar prédikációnak a maga korszerű, a XIII. század retorikai kultúrájának megfelelő stílusnívója.

Más területeken is adott Horváth János középkori-irodalmi összefoglalása olyan további kutatásokra serkentő megállapításokat, amelyek kamatoztatása még csak részben történt meg. A középkori magyar irodalomtörténet-írás, ellentétben művésztörténet-írásunkkal, nem sokat foglalkozott irodalmi művek megbízóinak, mecénásainak felderítésével. Márpedig, ahogyan Joachim Bumke 1979-ben megjelent könyvéből kiderül, nincs középkori műalkotás mecénás nélkül.¹¹ A *Kezdetek*-kötetben Horváth több olyan megjegyzést tett, amelyek írói alkotások megbízóira, személyekre vagy intézményekre vonatkoznak. Ezeket elsősorban a történettudomány területéről kiinduló kutatások kamatoztatták, gondolok itt a középkori magyar historiográfiára és hagiográfiára vonatkozó újabb munkákra, amelyek e műfajokban fedték fel a királyi udvar változó intencióit, amelyekre az e művek megkomponálásával megbízott szerzők érzékenyen reagáltak.

Horváth János e kötetében, a *Kezdetek*ben, rendkívüli alapossággal és invencióval foglalkozott a középkori magyar kódexirodalommal, amelynek termékei szinte kizárólag az ájtatossági irodalom körébe sorolhatók. Mint említettem, a kötetből nyilvánvalóvá válik, hogy Horváth az összes kiadott művet frissen olvasta el, és a mai olvasó is lapról lapra részesülhet abban az olvasmányélményben, amelyet a *Nyelvemléktár* kötetei nyújtottak Horváthnak. És részesülhet – főleg ezekben a fejezetekben – a mester plasztikus, az olvasmányélménytől áthatott értekező stílusának gyöngyszemeiben, amelyek közül egynek-egynek idézésétől már a fentiekben sem tudtam lemondani. De az esztétikai élvezeten túl ezekben a fejezetekben találjuk a legtöbb saját, új eredményt, és az eredményeken túlmutató, hasznosítható megjegyzést. Ezeket még alig kamatoztatta a kutatás. Persze összefügg ez az elmáradás azzal is, hogy ezt a fajta irodalmat (túlnyomórészt teológiai vagy hitbuzgalmi műveket tartalmaznak magyar nyelvű kódexeink) negyven év tudománypolitikája a kutatások peremére szorította.

Említettük már, hogy Horváth János megállapította a hazai latin irodalom és a magyar nyelvű irodalom összefüggését, hiszen a kettőt általában ugyanazon személyek, ugyanazon műveltségi feltételek elsajátításával művelték. Aki a középkorban írni-olvasni tudott, az szükségképpen bilinguis volt, hiszen ezt a tudást mindenki a latin nyelv közvetítésével szerezhette csak meg. A XV. századi és XVI. század eleji magyar kódexeinkben (összesen 25 kódexben) fennmaradt szövegek túlnyomó része valóban latinból készült fordítás, átdolgozás. Ezért van az, hogy Horváthot elsősorban a nyelvi, stílári teljesítmény és irodalmunk tartalmi, tematikai bővülése érdekelte. Idézzük csak fel, milyen élvezettel elemzi harminc oldalon át a példázatok tartalmát és idézi, ízlelgeti nyelvi fordulataikat. Ennek hatása lehetett, amit Tarnai is

megjegyzett az 1988-as kiadás előszavában, hogy a kéziratos irodalom emlékei a magyar kutatásban inkább nyelvészeti, mint irodalmi stúdiumok tárgyát képezték. Néhány kivételtől eltekintve mindmáig keveset tudunk e magyar szövegek latin mintájáról, ebből eredően a fordítás-átdolgozás módjáról, a változtatások, *dilatatiók* további mintáiról vagy eredeti voltáról. A latin minták tisztázására ma persze sokkal több lehetőség nyílik, mint a *Kezdetek*-kötet megírásának idején, mert a középkori latin irodalomnak számos forrása jelent meg, sok olyan segédlet, CD-ROM-kiadás, repertórium áll rendelkezésünkre, ami a források meghatározását, minta-kéziratokig visszamenő pontosítását elősegítheti.

Abban, ahogyan Horváth az irodalomtörténet-írás feladatait meghatározta, sarkalatos pontot képviselt az irodalmi élet mozzanatainak feltárása. A magyar nyelvű kéziratosság korára vonatkozóan alapvető ilyen irányú megfigyeléseket köszönhetünk a *Kezdetek*-kötetnek. Ennek feltétele volt a kódexeknek, illetve szövegeknek a tipológiai rendszerezése a szöveg és használóinak kapcsolata szerint, a kötött, szakrális rendeltetésű szövegektől, a közös, hangos felolvasásra szánt műveken át „a szabad olvasmányok”, azaz a magányos olvasásra szánt szövegekig. A késő középkor német nyelvű irodalmának hasonló tipológiai rendszerezését Hugo Kuhn 1969-ben kezdte meg.¹²

A kódexeknek szerzetesrendek és ezeken belül egyes kolostori műhelyek szerinti csoportosításában Horváth sokat köszönhetett Katona Lajos munkásságának. Meg is emlékezik róla (*Kezdetek*, 255.). A rendeken és műhelyeken belüli, a rendi szellemiség koherenciáját biztosító kapcsolatokról azonban csak Horváth Jánosnál olvashatunk. Lehetetlen ezeket a megjegyzéseit, megfigyeléseit sorra vennünk.

Horváth Jánosnak a magyar irodalom történetét szintézisbe foglaló, számos részleteredményt tartalmazó, új kutatásokra ösztönző kötetei egyetemi előadásaiival párhuzamosan születtek meg. Dokumentálják, fájdalmasan dokumentálják felsőoktatásunknak azt a korszakát, amikor a kutatás és az oktatás még teljes szinkronban lehetett, amikor az egyetemi tanárnak önmagával szemben támasztott igényessége még számolhatott ezt a tudományos igényességet honoráló hallgatói elvárásokkal.

1 Umberto ECO, *Kunst und Schönheit im Mittelalter*. München, dtv, 1993.

2 BARTA János, *Horváth Jánosról – a „Fejlődéstörténet” kiadása elé* = HORVÁTH János, *A magyar irodalom fejlődéstörténete*, Bp., Akadémiai, 1980, 7. (2. kiad.)

3 TARNAI Andor, *Előszó az 1988. évi kiadáshoz* = HORVÁTH János, *Az irodalmi mű-*

veltség kezdetei Szent Istvántól Mohácsig, Bp., Magyar Szemle, 1931, reprint, Bp., Akadémiai, 1988, I–XII, a továbbiakban: *Kezdetek*.

4 KOROMPAY H. János, *Adatok a könyv történetéhez* = HORVÁTH J., *Fejlődéstörténet...* i. m. 361–365., a továbbiakban: *Fejlődéstörténet*.

5 THIENEMANN Tivadar, *Irodalomtörténeti alapfogalmak*, Bp., Minerva, 1930.

6 Hans Robert JAUSS, *Alterität und Modernität in der mittelalterlichen Literatur*, München, Fink, 1977, 9–26.

7 TARNAI Andor, „A magyar nyelvet írni kezdik”. *Irodalmi gondolkodás a középkori Magyarországon*, Bp., Akadémiai, 1984.

8 ERDÉLYI Zsuzsanna, *Hegyet hágék, lőtőt lépék*, Bp., Magvető, 1976; 3. bővített kiad.: Pozsony, Kalligram, 1999.

9 MADAS Edit, *Középkori prédikációirodalomunk történetéből*, Debrecen, Kossuth Egyetemi, 2002, 102–116.

10 VIZKELETY András, *Adalék a Halotti Beszéd műfajtörténetéhez* = BALÁZS Mihály, FONT Zsuzsa, KESERŰ Gizella, ÖTVÖS Péter (szerk.), *Művelődési törekvések a korai újkorban. Tanulmányok Keserű Bálint tiszteletére*, Szeged, JATE, 1997, 655–660.

11 Joachim BUMKA, *Mäzene im Mittelalter. Die Gönner und Auftraggeber der höfischen Literatur im Mittelalter*, München, Beck, 1979.

12 Hugo KUHN, *Versuch einer Literaturtypologie des deutschen 14. Jahrhunderts*, Zürich–Freiburg i. Br., 1969.